

VARAKHSHA MONUMENT - IN THE RESEARCH OF ARCHAEOLOGISTS

G'aniyeva Sitora

Buxoro davlat universiteti

Arxeologiya yo'nalishi

Annotation

In this article, the Varakhsha monument, which is considered one of the ancient fortresses of Bukhara, and its structure, history of study and consistent study by archaeologists, Varakhsha murals are scientifically analyzed.

Keywords: Varakhsha, fortress, archaeological excavations, deities, constellations, wall, palace, hotel, pattern, ganch, dome, strong wall, brick.

Памятник Варахше - в исследованиях археологов**Аннотация:**

В данной статье научно анализируются памятник Варахша, считающийся одной из древних крепостей Бухары, и его строение, история изучения и последовательного изучения археологами, росписи Варахши.

Ключевые слова: Варахша, крепость, археологические раскопки, божества, созвездия, стена, дворец, гостиница, узор, ганч, купол, крепкая стена, кирпич.

Varaxsha yodgorligi – arxeologlar tadqiqotlarida**Annotatsiya**

Ushbu maqolada Buxoroning qadimiy qo'rg'onlaridan biri hisoblangan Varaxsha yodgorligi va uning tuzilishi, o'rganilish tarixi hamda arxeologlar tadqiqotlarida izchil o'rganilishi, Varaxsha devoriy suratlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Varaxsha, qo'rg'on, arxeologik qazishmalar, buxorxudodlar, burjlar, devor, saroy, mehmonxona, naqsh, ganch, gumbaz, mustahkam devor, g'isht.

KIRISH (INTRODUCTION)

Islomdan oldingi davr yodgorligi sanalmish Varaxsha qo'rg'oni qadimgi madaniyat izlaridan bahs yuritadi. Varaxsha nomi asosan islomdan keyingi davr yozma manbalarida tilga olinadi. Jumladan, Narshaxiy, Ibn Havkal buxorxudotlarning saroyi bo'lmish Varaxsha to'g'risida

asosiy ma'lumotlarni qoldirishgan. Musulmon manbalarida aynan shu nom ostida tilga olinishi uning X asrdayoq mustaqil toponim bo'lib shakllanganini ko'rsatadi.

Varaxsha va uning nomi to'g'risida boshqa o'rta asr mualliflaridan farqli o'laroq Narshaxiy muhim ma'lumotlarni qoldirgan. Bu borada Ibn Havqal xizmatlari ham e'tiborga sazovor. U o'zining "Surat ul-arz" (Yer surati) kitobida Varaxsha toponimi xususida so'z yuritib, uni bir joyda "Baraxsha" (برخشه) deb qayd etsa, boshqa erda "Faraxsha" (فرخشه) shaklida beradi. Narshaxiy esa toponimni bir xil, ya'ni Varaxsha shaklida qayd etadi. Varaxsha toponimi ikki komponentli - var "qo'rg'on, qal'a" va axsha yoki axshi qabilasi nomidan tarkib topgan, degan fikrlar mavjud [1;37].

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Mavzuga doir adabiyotlarni quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin :

- 1.Sovet davrida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar.
- 2.Mustaqillik yillarida O'zbekistonda nashr etilgan tadqiqotlar.
- 3.Arxeologik tadqiqotlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Tadqiqot ishi tarixiylik tamoyili, xronologik va qiyosiy tahlil usullariga tayanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Buxoroning qadimgi tarixiy-arxeologik yodgorliklari XIX asr oxiri XX asr boshlarida rus ilmiy jamiyatlari va jamoatchiligi tomonidan o'rganila boshlandi. Bu kabi faoliyatni tashkil etish ishiga Rossiya Imperatori Arxeologiya Jamiyati, qolaversa, o'lkada tashkil etilgan Turkiston axreologiya havaskorlar to'garagi rahbarlik qildi. Jamiyat va to'garak a'zolari Buxorodagi tarixiy joylarga ekspeditsiyalar uyushtirganlar. 1913-1916-yillar davomida Buxoro amirligida amalga oshirilgan shunday ekspeditsiyalarning biriga L.A.Zimin boshchilik qiladi.

L.A.Zimin Turkiston axreologiya havaskorlar to'garagining kotibi sifatida faoliyat olib borganligi bois, to'garak uni Buxoroda joylashgan tarixiy yodgorliklarni o'rganish ishiga jalb qildi. Shu bilan birga, bu faoliyatni tashkil etishdan nafaqat to'garak ma'muriyati balki, Rossiya Imperatorining homiyligi ostida faoliyat olib borgan va O'rta va Sharqiy Osiyoni o'rganishni maqsad qilgan Rus komiteti ham manfaatdor bo'lgan. Buxorodagi rus siyosiy agentligi L.A.Ziminga ko'mak berishni so'rab amirlik hukumatiga murojaat qilgan. Rasmiy muassasalarning o'zaro ko'mak berish mazmunidagi xatlaridan tashqari, shaxsan L.A.Ziminning o'zi amirlik hududida arxeologik qazuv ishlarini amalga oshirish uchun Buxoro amirligi qushbegisiga murojaat qilgan.

Keyingi arxeologik obyekt Varaxsha bo'lib, u yerda arxeologik tadqiqot ishlarini V.A.Shishkin amalga oshiradi. V.A.Shishkin ma'lumotlariga ko'ra, Varaxsha yodgorligi

Buxorodan 40 km shimoli-g'arbda, Dashti Urganji ko'lining qadimgi Rajfandun vohasida joylashgan. Varaxsha maydoni 9 ga va balandi 10-20 metrli ulkan tepa shaklida saqlangan.

V.A.Shishkin Varaxsha va uning atrofida 1937-1939-yillar va 1947-1954-yillarda keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar olib boradi. Keyinchalik bu yodgorlikda A.Muhammadjonov 1975-1977-yillar, O.V.Obelchenko 1977-1979-yillar va G.V.Shishkina 1987-1990-yillarda Varaxshaning ayrim qismlarida qazishma ishlarini olib borishadi.

Arxeologik qazishmalardan ma'lum bo'lishicha, Varaxsha miloddan avvalgi II-asrda bir-biriga tutashgan bir nechta istehkomli qishloqlar tarzida qad ko'targan.

V.A.Shishkin tomonidan Varaxsha xarobalarining shimoli-g'arbida qadimgi qo'rg'onlardan birining tashqi devori hamda yarim doira shakldagi burji (ichki sahni 4,5x5 m) kavlab o'rganilgan. Devor (qalinligi 1,8-1,9 m) xom g'ishtdan (hajmi 37x41x10 sm) qurilgan. Devor va burjlarida paykonsimon nishon tuynuklari (ichki tomoni 38-40 sm, tashqarisi 75-80 sm, kengligi 20-22 sm) ochilgan. Miloddan avval II-I-asrlarda va milodiy I-II-asrlarda Varaxsha va uning atrofida madaniy hayot gullagan. [2;39]

III-IV-asrlarda Varaxsha tanazzulga uchragan. V – asrda Varaxsha yana tiklanib, Buxoroning qadimgi hukmdorlari- buxorxudotlarning qarorgohiga aylangan. Shu davrda Varaxsha mustahkam devor bilan o'ralgan, uning janubi qismida ark qurilgan. VIII-X-asrlarda, ayniqsa, obod bo'lgan. Varaxsha va uning atroflari 12 kanal bilan sug'orilib, Rajfandun vohasidagi eng yirik va markaziy qal'alardan biriga aylangan. Varaxsha muhim ahamiyatga ega bo'lgan markaz bo'libgina qolmay, muhim aholi joylashgan punkt ham edi. [3;16]

Buxoro va Xorazm oralig'idagi karvon yo'li Istaxriy va Ibn Havqal ma'lumotlari ko'ra, Varaxsha orqali o'tgan. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiy ma'lumotiga ko'ra, har o'n besh kunda Varaxshada bir kunlik, yil oxirida 20 kunlik bozor sayli (navro'zi kasho varzon, ya'ni dehqonlar yangi yili) o'tkazilgan. [4;30]

Buxorxudotlar qarorgohi qilinishi bilan Varaxsha yirik shaharga aylangan.

XI-XII-asrlarda uning hududi eniga 6 km dan ziyod bo'lgan. XII-asrda Varaxsha vohasidagi hayot to'satdan noma'lum sabablarga ko'ra to'xtab qolgan.

V.A.Shishkinning 1949-1954-yillardagi tadqiqotlarida, Varaxsha me'morchiligi va san'ati to'g'risida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan. Kvadrat shakldagi yirik xom g'ishtlardan qo'shminora tarzida o'rab chiqilgan tagkursilarning biriga podsho saroyi va ikkinchisiga soqchixonali darvozaxona bino qilingan. Arkning sharqiy qismida tomi ravoqsimon gumbaz tarzida yopilgan uzun yo'laksimon (navkarxona va darvozaxona) xonalar mavjud bo'lgan. Arkning markazida janubi tomoni mudofaa devoriga yondoshgan Varaxsha hukmdorining saroyi joylashgan. U Sharqiy (11,5x17m) va G'arbiy (6,6x7,25m) mehmonxona hamda Qizil xona(8,5x12m) lardan iborat bo'lgan.

Saroy g'arb tomonidan 3 ravoqli ganchkori ustunlar o'rnatilgan hashamatli peshayvon bilan o'ralgan. Ayvon ravoqlarining ustunlari va toqilari ganchkori qabartma tasvirlar hamda turli xil girixlar bilan bezatilgan. Saroyning Qizilxona va Sharqiy mehmonxonalari to'la kovlab ochilgan. Xona devorlari mayda somonli loy suvoq ustidan yupqa ganch suvoq qilinib, devoriy rasmlar qizil, sariq, kulrang, qora, zangori, pushti va jigarrang bo'yoqlar bilan bezatilgan. [5;40]

Ularda turli xil manzaralar, fil mingan shahzoda va chokarlarning old va ortdan chovut solgan qoplonlar bilan olishuvi; qayrilib nishonga kamondan o'q uzayotgan ot ustidagi chavandoz, qanotli tuya shaklidagi oltin taxtga o'tirgan hukmdor tasvirlangan. Sharqiy mehmonxona devorida tiz cho'kib, qo'lida qadah tutgan malika, belida shamshir, bir qo'lida qisqich ushlagan podshoh, o'rtada vazasimon otashgohda yonib turgan muqaddas olov-azarxuro, otashgohdan o'ngda beliga xanjar taqilgan shahzodaning tiz cho'kib ibodat qilayotgan tasviri yoki sovut va dubulg'a kiygan, qo'llarida nayza, qalqon ushlagan suvoriylarning jang qilayotgan, shuningdek butazor, to'qay ichidagi ov manzarasi kabi tasvirlar ayniqsa diqqatga sazovordir. [6;41]

XULOSA

Arxeologik topilmalardan aniqlanishicha, janubiy xonalarning ikkinchi qavatidagi xona ganchkori naqshlar bilan bezatilgan ekan. Ko'plab topilgan qabartma ganchkori naqshlar orasida hovuzda suzib yurgan baliqlar, elkasidan o'q yegan arxar, elib borayotgan jayran, bedanalar, ayol boshli baxt qushi-Humo, hamlaga tayyorlanayotgan ajdarho, taqimiga sadoq bog'lagan suvoriy hamda ko'pdan-ko'p ayollarning bosh qismlari bilan bir qatorda turli xil islamiy va girix parchalari uchraydi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Varaxsha qo'rg'onining me'morchiligi va san'ati yuksak bo'lganini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1977.
2. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Шарк баёзи. 1993.
3. В. А. ШИШКИН АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ 1937 г. В ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ БУХАРСКОГО ОАЗИСА ИЗДАТЕЛЬСТВО УзФАН Ташкент — 1940
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Шарк баёзи. 1993
5. То'раев Halim. Бухоро тарихи / - Бухоро : "Sadriiddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2020.
6. То'раев Halim. Бухоро тарихи / - Бухоро : "Sadriiddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2020.